

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи та наукову новизну дослідження, розкрито практичну значущість одержаних результатів, подано відомості щодо апробації основних положень дисертації, публікацій автора та структури роботи.

У першому розділі дисертації - „Теоретичні засади формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки” - уточнено поняття „лідерство”, „лідер”, „лідерські якості”; обґрунтовано структурні компоненти поняття „лідерські якості економістів”; визначено сутність професійної підготовки майбутніх економістів, розроблено та теоретично обґрунтовано модель формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки.

Аналіз наукових джерел щодо проблематики дослідження засвідчив, що питання лідерства, лідерів і лідерських якостей вивчалось ще з античних часів. Вітчизняні та зарубіжні вчені досліджували мотиви виникнення лідерства (І. Волков, А. Менегетті, В. М'ясищев, Б. Паригін), поняття „лідер” із позиції структури особистісних якостей (Н. Жеребова, М. Мескон, Р. Сміт, Р. Стогділл), вплив групи на розвиток лідерських якостей особистості (С. Кові, Д. Максвел, Н. Тичи, Г. Толбі). Учені ХХ-ХХІ століття аналізували поняття лідерських якостей у контексті професійної діяльності особистості (З. Багірова, Б. Басс, А. Єршов, К. Лемінг, Л. Ломова, Н. Мараховська, Н. Семченко, Т. Шевченко, Л. Шигапова, В. Ягоднікова). У дослідженні уточнено зміст поняття „лідерство”, під яким розуміємо соціальний процес взаємодії керівника та групи, спрямований на досягнення загальної мети. На основі праць науковців узагальнено зміст поняття „лідер”, що втілює такі риси, якості та вміння, за допомогою яких здійснюється вплив на групу шляхом спонукання, примусу або іншого заохочення. Структура лідерських якостей особистості зумовлена особливостями її професійної діяльності (А. Вестер, Н. Євладова, Е. Романова, Д. Твін). Специфіка роботи економіста (менеджера, управлінця, керівника підрозділу) розглядається як сукупність економічно спрямованих видів діяльності, пов'язаних із плануванням, організацією, управлінням, оцінюванням роботи, взаємодією та мотивацією членів команди. Враховуючи специфіку майбутньої професійної діяльності, розроблено структуру лідерських якостей економістів, яка передбачає чотири

компоненти (індивідуально-психологічний, комунікативно-креативний, організаторсько-діловий і соціально-груповий).

Професійна діяльність економіста вимагає виконання видів роботи, пов'язаних зі збором, аналізом інформації, її оцінкою, порівнянням та засвоєнням; постановкою цілей і завдань, плануванням і прийняттям рішень; власною мотивацією та стимулюванням членів команди, тому перший компонент лідерських якостей - індивідуально-психологічний - складається з вольових, аналітичних, мотиваційних якостей і когнітивних умінь. Робота економіста пов'язана із проведенням переговорів, бесід, презентацій, встановленням і розвитком взаємодії між персоналом і компаніями, налагоджування взаємовідносин, тому другий компонент лідерських якостей - комунікативно-креативний - складається з комунікативних і творчих якостей, рефлексійних умінь. У процесі професійної діяльності майбутні економісти виконуватимуть роботу, пов'язану з плануванням, пошуком ресурсів; організацією виробничого процесу; аналізом та удосконаленням результату, тому третій компонент лідерських якостей - професійно-діловий - складається з організаторських якостей і професійних умінь. Оскільки діяльність менеджерів (управлінців) відбувається у групі, то четвертий компонент лідерських якостей - соціально-груповий - включає адаптивні, контекстуальні, інтегративні якості та кооперативні вміння.

На основі вивчення психолого-педагогічної літератури, нормативно-правової бази, навчальних планів, робочих програм університетів України та зарубіжних країн щодо організації навчально-виховного процесу, виявлено декілька проблем сучасної професійної підготовки майбутніх економістів в українських вищих навчальних закладах. По-перше, хоча формування та розвиток лідерських якостей розглядаються як складова професійної компетентності економістів, університетська підготовка недостатньо зорієнтована на цей процес. По-друге, процес формування та розвитку лідерських якостей як складової професійної підготовки має бути безперервним і послідовним. По-третє, недостатнє застосування активних методів навчання знижує рівень професійної підготовки економістів у вищих навчальних закладах. По-четверте, порівнюючи навчальні плани українських і зарубіжних університетів, можна зробити висновок про те, що, здебільшого професійна підготовка в Україні недостатньо орієнтована на практичне закріплення отриманих знань.

Відповідно до провідних ідей особистісно-діяльнісної теорії (Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн), аналізу наукових досліджень щодо професійної підготовки студентів у вищих навчальних закладах узагалі (О. Глузман, І. Зязюн, В. Кремень, О. Куліш, О. Мещанінов, О. Романовський) і підготовки економістів зокрема (Н. Баловсяк, М. Вачевський, Л. Дибкова, Є. Іванченко) розроблено модель формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки,

що є результатом узагальнення існуючих професіограм, освітньокваліфікаційних характеристик економістів, яка враховує цілі й завдання сучасного світу. Модель включає чотири взаємопов'язаних етапи: інформаційно-мотиваційний, орієнтаційний, виконавчий і контрольнокорегуючий, кожен із яких має свою мету, зміст і функції, спрямовані на формування лідерських якостей майбутніх економістів.

У другому розділі - „Експериментальна перевірка методики формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки” - проаналізовано рівні сформованості лідерських якостей майбутніх економістів; виявлено критерії та показники; експериментально перевірено методику формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки; проаналізовано динаміку результатів дослідно-експериментальної роботи.

Мета констатувального експерименту - з'ясування рівня сформованості лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки. Для її досягнення застосовувались такі методики: проведення психологічних тестів та анкетування студентів першого, другого, третього й четвертого курсів денної форми навчання напряму підготовки „Фінанси”, „Облік і аудит”, „Менеджер зовнішньо-економічної діяльності” університетів м. Миколаєва й Макіївки; проведення групових та індивідуальних бесід із керівниками банків Миколаївського регіону та зі студентами денної форми навчання економічного факультету вищих навчальних закладів м. Миколаєва; анкетування й індивідуальні бесіди з викладачами університетів м. Миколаєва.

На етапі констатувального експерименту виділено критерії та показники сформованості лідерських якостей майбутніх економістів: мотиваційний (сформованість мотивації розвитку лідерських якостей економістів); професійний (володіння знаннями щодо принципів, методів, форм організації ефективної економічної діяльності в сучасному світі); соціокультурний (володіння навиками співпраці з членами команди); комунікативний (готовність економістів налагоджувати професійні взаємовідносини в колективі); оціночний (спроможність студентів до самооцінки власної професійної діяльності). На основі визначених критеріїв і показників розроблено рівні оцінювання сформованості лідерських якостей майбутніх економістів (низький, задовільний, середній і високий).

Студенти з високим рівнем сформованості лідерських якостей уміють організовувати роботу команди, зацікавлені в результатах, мотивовані на досягнення успіху в професійній діяльності, прагнуть до самовдосконалення та професійного росту; завжди готові брати відповідальність на себе за рішення та дії колективу, бути прикладом для підлеглих; здатні постійно оновлювати знання у професійній сфері; вміють співпрацювати з членами групи, створювати позитивну атмосферу; нести відповідальність за членів

колективу; організувати ефективні робочі групи залежно від здібностей підлеглих, перерозподіляти обов'язки в команді; вміють вести діалог, налагоджувати професійні взаємовідносини в колективі, знаходити „спільну мову” з людьми; вміють оцінювати результати професійної діяльності, корегувати роботу, залежно від її результату, реально оцінювати власні можливості та досягнення. Економісти з середнім рівнем сформованості лідерських якостей, організовуючи роботу команди, не завжди обирають найефективніші форми роботи. Вони частково зацікавлені в результатах, мають нечітко виражену мотивацію на досягнення успіху в професійній діяльності та прагнення до самовдосконалення; не завжди готові брати відповідальність на себе за рішення і дії колективу; іноді мають труднощі, співпрацюючи з членами групи; не в повному обсязі володіють навичками ведення діалогу та бесіди, налагоджування професійних взаємовідносин у колективі; студенти з середнім рівнем сформованості лідерських якостей майже завжди адекватно оцінюють результати професійної діяльності. Майбутні економісти із задовільним рівнем сформованості лідерських якостей частково вміють організувати роботу команди; мало зацікавлені в результатах власної роботи та досягнень. Студенти мотивовані на успіх в професійній діяльності та прагнуть до самовдосконалення і кар'єрного росту, однак їм не вистачає практичних знань для цього. Респонденти із задовільним рівнем сформованості лідерських якостей усвідомлюють необхідність брати відповідальність на себе за рішення та дії колективу, але їм важко це робити через невпевненість у собі. Недостатнє знання форм і методів роботи з колективом заважає їм співпрацювати з членами групи та створювати позитивну атмосферу в колективі, перерозподіляти обов'язки в команді. Частково розвинені комунікативні якості зумовлюють виникнення труднощів із налагоджуванням професійних взаємовідносин у колективі та знаходженням „спільної мови” з людьми. Невпевненість у собі та часткова відсутність професійних знань перешкоджає адекватному оцінюванню результатів професійної діяльності та корегуванню роботи групи. Для економістів із низьким рівнем сформованості лідерських якостей характерні нерішучість і невпевненість у собі, студенти не мотивовані на досягнення професійного успіху, через що вони не вміють організувати роботу команди та, як наслідок, не зацікавлені в результатах, не прагнуть до самовдосконалення та професійного росту; не готові брати відповідальність на себе. Слабо розвинені комунікативні якості перешкоджають їм ефективно співпрацювати з членами групи, створювати позитивну атмосферу в групі; налагоджувати професійні взаємовідносини в колективі.

Для визначення рівня сформованості лідерських якостей майбутніх економістів на констатувальному етапі експерименту в межах мотиваційного критерію студенти використовувався опитувальник „Мотивація досягнення успіху” Т. Елерса, тест „Самооцінка вольових якостей” за модифікацією

В. Лозниці, тест „Шкала дратівливості” за методикою Р. Навако. Професійний критерій визначався шляхом експертного опитування, проведенням тестів „Схильність до ризику” за методикою О. Шмельова, „Шкала контролю за дією” за методикою Ю. Куля, „Тип спрямованості особистості” за методикою В. Смекала та М. Кучери. В межах соціокультурного критерію зі студентами проводились інтерв'ю та виконання тестів за методиками О. Залюбовської „Тип сприйняття групи”, К. Томаса „Визначення індивідуального стилю розв'язання конфліктів”, В. Стефансона „Поведінка людини в групі”. В межах комунікативного критерію рівень сформованості лідерських якостей визначався за допомогою опитувальника В. Синявського та Б. Федорошина „Комунікативно-організаторські схильності”, експертною оцінкою. Оціночний критерій визначався шляхом проведення анкетування з кураторами академічних груп, самооцінкою студентів та їх участю в позанавчальних заходах, студентському самоврядуванні, програмах міжнародного стажування.

За результатами констатувального експерименту виявлено, що 41,9% респондентів мають низький рівень сформованості лідерських якостей; високий, середній та задовільний рівні характерні відповідно для 9%, 10% та 39,1% майбутніх економістів. У ході анкетування та індивідуальних бесід з'ясовано, що більшість студентів, які брали участь у дослідженні, розглядають наявність лідерських якостей як складовий компонент якісної професійної підготовки і прагнуть мати достатньо розвинений рівень цих якостей. Одержані результати підтверджують необхідність розробки та впровадження методики формування лідерських якостей майбутніх економістів.

Методика формування лідерських якостей економістів реалізовувалась у чотири етапи (інформаційно-мотиваційний, орієнтаційний, виконавчий, контрольно-корегуючий), кожен із яких мав відповідну мету, зміст, форми, методи та прийоми роботи, очікуваний результат. Метою інформаційно-мотиваційного етапу є визначення рівня психологічних якостей особистості, її цілей, потреб та інтересів; інформування студентів щодо лідерства, його типів і особливостей, формування стійкої позитивної мотивації. На першому етапі розвинено вміння студентів оцінювати рівень психологічних властивостей, усвідомлювати мотив діяльності; свідомо сприймати інформацію. Майбутні економісти в процесі вивчення дисциплін циклу загальної (гуманітарної) підготовки дізнавалися про особливості темпераменту, поведінки, інтелекту, вивчали питання мотивації та досягнень; проходили психологічні тестування. Під час занять циклу фахової підготовки майбутні економісти аналізували теорії мотивації, суть лідерства, особливості керівництва й управління, принципи формування і підготовки кадрів у різних країнах, стратегії успішності у західних країнах та схеми розвитку країн за наявності різних стилів керування. Показником завершеності першого етапу є сформованість мотивів наявності розвинених

лідерських якостей, усвідомлення необхідності цього процесу для ефективної професійної діяльності. На другому, орієнтаційному, етапі формувались індивідуально-психологічні, комунікативно-креативні, організаторсько-ділові і соціально-групові елементи лідерських якостей економістів шляхом створення стимулюючого середовища та „ситуації успіху” у процесі професійної підготовки. На цьому етапі під час вивчення курсу гуманітарних та фахових дисциплін та відвідування тренінгів студенти розвивали навички діалогічного мовлення, творче мислення, вчилися вести дискусію, організувати й розподіляти роботу, передбачати розвиток подій, працювати у команді, знаходити компроміс та брати відповідальність на себе. Для активізації цих процесів створювалось стимулююче середовище, яке орієнтувалося на забезпечення умов для студентів щодо активної й ініціативної позиції у навчальній діяльності, не тільки для „засвоєння” запропонованого викладачем матеріалу, а й для пізнання світу шляхом пошуку. Третій, виконавчий, етап мав за мету формування навичок активного застосування лідерських якостей у процесі професійної діяльності. На цьому етапі студенти вивчали додаткові фахові дисципліни факультативно, що дозволило майбутнім економістам не лише отримати знання зі спеціальності, а й практичні навички з таких питань, як види взаємодії у колективі і шляхи їх удосконалення; структури конфлікту та засоби їх подолання; типи стресів, причини їх виникнення та шляхи уникнення; організація ефективного обміну інформацією. На виконавчому етапі формування лідерських якостей майбутніх економістів викладався спецкурс „Сучасний лідер”.. Протягом четвертого, контрольньо-корегуючого, етапу, перевірявся рівень сформованості лідерських якостей, аналізувались результати роботи з метою внесення коректив. Для отримання результатів застосовувались такі методи контролю: тестування, опитування, анкетування (суб’єктивні) та участь студентів у позанавчальних заходах, програмах міжнародного стажування, суспільних молодіжних організаціях (об’єктивні). Крім цього, як показники сформованості лідерських якостей, розглядався рівень активності студентів при підготовці та проведенні конкурсів, конференцій, засіданнях студентської ради, участь у студентському самоврядуванні у гуртожитках університету, участь у студентському деканаті та студентській раді. На контрольному етапі дослідження студенти виконували завдання, аналогічні констатувальному експерименту. Порівняльні результати дослідно-експериментальної роботи подано в табл.1 (див. с. 12).

Як засвідчує порівняльний аналіз результатів дослідження, в експериментальній групі відбулись значні позитивні зміни щодо перерозподілу рівнів сформованості лідерських якостей майбутніх економістів. Кількість респондентів із високий рівень зросла із 9,2% під час констатувального обстеження до 26,6% - під час контрольного

експерименту; із середній рівень - із 9,8% при констатації до 31% при контрольному обстеженні. Низький рівень сформованості лідерських якостей зменшився у 4,5 рази (із 41,9% при констатації до 9,2% на етапі контролю).

Таблиця 1

Порівняльна таблиця рівнів сформованості лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки

Рівень %	Мотиваційний критерій		Професійний критерій		Соціокультурний критерій		Комунікативний критерій		Оціночний критерій		Загальна сума	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
<b>Констатувальний етап</b>												
Високий	8,6	9,5	10	12	9,5	12	9,6	11	8,4	10,5	9,2	10
Середній	10	9,7	8	7,6	8,8	10	10,4	9,6	11,6	9,8	9,8	9,3
Задовільний	40,4	36,8	36	35	40,2	38,3	41	40	38	36	39,1	37,8
Низький	41	44	46	45,4	41,5	39,7	39	39,4	42	43,7	41,9	42,9
<b>Контрольний етап</b>												
Високий	26,6	12	30,8	13	31,6	12	24	13	20	12,4	26,6	12,5
Середній	35	10	31,6	9	30,8	11	30	10	28	10	31	10
Задовільний	33,4	35	25,8	38	35,8	40	31	42	40	36,6	33,2	38,3
Низький	5	43	11,8	40	3,5	37	14	35	12	41	9,2	39,2

У контрольній групі також відбулись позитивні зміни, хоча й менш суттєві. Зросла кількість студентів із високим рівнем сформованості лідерських якостей (із 10% при констатації до 12,5% під час контрольного обстеження), середнім (із 9,3% до 10%) та задовільним (з 37,8% до 38,3%).

Дещо зменшилась кількість респондентів, у яких виявлено низький рівень сформованості лідерських якостей: із 42,9% при констатації до 39,2% під час контрольного обстеження. Якісний аналіз одержаних результатів виявив, що причинами значних позитивних змін у експериментальних групах є використання в процесі професійної підготовки низки заходів, спрямованих на формування лідерських якостей майбутніх економістів, а саме: активізація навчально-пізнавальної діяльності студентів шляхом орієнтації на стимулююче середовище у процесі професійної підготовки; посилення мотивації економістів через створення „ситуації успіху” на заняттях; викладання спецкурсу „Сучасний лідер”. Ефективність розробленої й упровадженої методики підтверджено методами математичної статистики (критерій рангової кореляції Ч. Спірмена). Отже, кількісні та якісні результати переконливо свідчать про ефективність упровадженої методики формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки.